

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ТА ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА УКРАЇНИ

Олена Кіндратець
доктор політ. наук,
професор,
професор кафедри
менеджменту організацій
Запорізької державної
інженерної академії,
м. Запоріжжя

Питання про роль інтелігенції в перетвореннях суспільства викликають жваві дискусії в періоди модернізації, трансформації суспільства. Однак, сьогодні ця проблема в Україні відійшла на другий план. Чи означає це те, що інтелігенція все, що могла для формування незалежної держави, вже зробила, а зараз вона зайнята тим, чим, на думку багатьох, і має займатись — примножувати духовне багатство народу, проповідувати духовні цінності, бути охоронцем моральних норм. Можливо, цим і мала б займатися інтелігенція в державі демократичній, правовій і соціальній, а ще політично стабільній, в якій утвердилася культура толерантності. Яка ж нині роль інтелігенції в демократизації суспільства? Чи можна ставити знак рівності між поняттями політична еліта й інтелігенція?

Поняття “інтелігенція” ніколи не мало однозначного визначення. Найчастіше сьогодні поняття “інтелігенція” визначають як соціальну групу, що займається розумовою працею. В 1980-х роках в СРСР велися дискусії відносно правильності такого визначення. Деякі вчені вважали, що поняття інтелігенція більш містке. Інтелігенти — це не тільки ті, хто займається розумовою працею, а це ще і не байдужі до долі народу люди; носії духовності, гуманізму; люди в яких розвинуте почуття гідності і т.д. Важливими рисами інтелігенції є толерантність і неагресивність.

В Політологічному енциклопедичному словнику поєднані ці два підходи до визначення інтелігенції — “інтелігенція” визначається як соціальний прошарок суспільства, професійно зайнятий розумовою (здебільшого складною, висококваліфікованою, творчою) працею, а також розвитком та поширенням культури в суспільстві. Особливостями інтелігенції названа її ідеологізованість, індивідуалізм і похідну від індивідуалізму загострену любов до свободи, потяг до незалежності, підвищене почуття особистої відповідальності, небайдуже ставлення до людей [1, с.237-238].

Російський вчений **В. Тепікін** зробив спробу узагальнити погляди вчених, і з цією метою сформулював 10 ознак “інтелігенції”: *передові для свого часу етичні ідеали, чуйність до ближнього, такт і м'якість у виявах; активна розумова робота і безперервна самоосвіта; патріотизм, заснований на вірі в свій народ і беззавітній, самовідданій любові до малої і великої батьківщини; творча невтомність всієї інтелігенції (а не тільки художньої її частини, як багато ким прийнято вважати); подвижництво; незалежність, прагнення до свободи самовираження; критичне ставлення до чинної влади; засудження будь-яких виявів несправедливості, антигуманізму, антидемократизму; вірність своїм переконанням в найскрутніших умовах і навіть схильність до самозречення; неоднозначне сприйняття дійсності, що веде до політичних коливань, а деколи — і вияву консерватизму [2].*

Основним критерієм поділу на інтелігенцію і на “не інтелігенцію” залишається характер праці (розумова, фізична праця). Критерієм для виділення політичної еліти і контреліти є належність до управлінської меншості, або “меншини, яка контролює” за визначенням *Дж. Сартора*.

Елітисти виділяють ряд чинників, які обумовлюють виникнення еліт: антропологічна нерівність (різні здібності, схильності до політичного управління; професіоналізація управлінської праці, яка обумовлює зростання вимог до управлінської культури і компетентності; соціальна значущість управлінської діяльності тощо.

Прихильники “моралізаторського” підходу до визначення еліт переконані, що еліту варто ділити на “хорошу”, “благородну” і “погану”. Дехто, намагаю-

чись уникнути такої складної класифікації політичної еліти (складної тому, що важко визначити критерії, за якими можна здійснити такий поділ еліти), пропонує відмовитися від поняття “політична еліта”, замінивши це поняття іншим — політичний клас, владні, які контролюють або правлять, меншини. Зокрема такої думки дотримується Сарторі. Він запитує, чому треба говорити “еліта”, зовсім не маючи на увазі те, що цей термін означає (франц. elite — краще, добірне — **О.К.**). Не всі групи, які контролюють, на думку Сарторі, є за визначенням “елітними меншинами”, вони можуть представляти собою просто “владні меншини” [3, с. 82]. Однак, оскільки поняття еліта прижилося, то, очевидно, відмовлятися від нього не варто, але використовуючи це поняття, все ж таки слід враховувати ціннісні орієнтації цієї групи суспільства. Політична еліта має дбати про народ, про його інтереси і благополуччя, а не про власні, корпоративні інтереси.

“Благородна”, “хороша” політична еліта одночасно є і “справжньою” інтелігенцією. Ділив інтелігенцію на “справжню” і на “несправжню” *Т. Зінківський*, український філософ, письменник і громадський діяч кінця ХІХ ст. “Справжня українська інтелігенція”, на його думку, відрізняється від решти інтелігенції тим, що вона самовіддано і безкорисливо працює заради блага рідного народу.

Д. Ліхачов, якого багато хто називав представником “справжньої інтелігенції”, найважливішими її рисами вважав порядність, моральність і свободу. На його думку, до інтелігенції належать тільки люди вільні у своїх переконаннях, незалежні від економічного, партійного, державного примусу, ті, хто не підкоряється ідеологічним обставинам. Не є вільною інтелігентна людина тільки від власної совісті і від своєї думки. *Д. Ліхачов* не заперечує право людини змінювати свої переконання з серйозних причин морального характеру. Але якщо вона змінює переконання з міркувань вигоди, — це аморально. На думку *Д. Ліхачова*, роки боротьби з інтелігенцією були одночасно роками, коли в офіційній мові зникли поняття честь, совість, людська гідність, вірність своїм принципам, правдивість, безпристрасність, порядність, благородство [4]. *Д. Ліхачов* писав цей лист в редакцію журналу “Новий світ” у непростий період життя народу. Початок 1990-х років — це час кривавих конфліктів у низці колишній республік Радянського Союзу, економічної кризи, бідності тощо. Ці явища можна було б розглядати як наслідки перебудови, яку з великим ентузіазмом підтримала інтелігенція. Однак, це не позначилося на оцінці ролі інтелігенції *Д. Ліхачова*.

Після революції 1917 року влада боролася з інтелігенцією і “словом і ділом”. На початку 20-х р. ХХ ст. багато відомих вчених залишили Радянську Росію, а в період сталінських репресій багато представників інтелігенції було знищено фізично. Тривала боротьба з інтелігенцією після революції, приниження і звинувачення не могли не позначитися як на самоідентифікації, самооцінці інтелігенції так і на ставленні до неї інших соціальних груп суспільства.

У СРСР час від часу проблема інтелігенції все ж ставала предметом обговорення в середовищі науковців, журналістів, письменників. Цікавість до цієї проблеми зросла в часи “відлиги”, а потім у роки перебудови. За роки незалежності в Україні проводилися наукові конференції, публікувалися наукові роботи; захищали дисертації, в яких розглядалася проблема інтелігенції. Однак, незважаючи на те, що проблема інтелігенції вивчалася, нині поняття “інтелігенція” залишається маловживаним у вітчизняній політології.

Поняття “еліта” майже витіснило з політичного дискурсу поняття “інтелігенція”. Це при тому, що Україна стала незалежною державою не тільки за збігом обставин

(як багато хто вважає), але і завдяки зусиллям української патріотичної інтелігенції. Її роль в становленні незалежної держави дуже велика. Патріотична інтелігенція упродовж десятків років була носієм цієї ідеї, ця ідея існувала в свідомості частини населення України. Саме українська інтелігенція стала ініціатором формування Народного руху за перебудову, а згодом відстоювала ідею створення незалежної держави. В грудні 1991 року на референдумі ця ідея підтримала більшість населення України.

А що сталося потім? Нині Україну вважають однією з найбільш корумпованих країн світу. Політична еліта не перестала боротися за перерозподіл власності і влади (одне з іншим тісно пов'язане) навіть в умовах фінансово-економічної кризи. Більшість громадян не спроможна відстоювати свої інтереси, права. Вибори залишаються чи не єдиним способом впливу на владу. Активність українців під час виборів висока, однак, значна частина виборців беззахисна перед маніпулятивними виборчими технологіями, некрітично ставиться до своїх обранців.

А що пропонує робити в цій ситуації інтелігенція?

Чи передбачала патріотична інтелігенція, яка боролася за незалежність України, якою буде держава? Показовою є відповідь на це питання одного із колишніх політв'язнів — хотіли якомога скоріше досягти мети, не передбачали того, якою буде незалежна держава, про це не думали. Перемогою, як часто буває, скористалися прагматики, вони і створили “державу для себе”, а не “державу для всіх”. Тому і патріотизм українців доволі низький.

Інтелігенція не є єдиною групою. Українські вчені виділяють різні групи інтелігенції. Виділяють: тих, чия позиція щодо влади є активно-пошуковою; тих, хто за інерцією продовжує слугувати провідником апаратних директив; нарешті, значна частина інтелігенції відчужена від соціальних, політичних і владних проблем [1, с. 238]. Слід виділити ще одна групу інтелігенції — інтелігенцію “внутрішню” опозиційну. Стан такої опозиційності є звичним для “колишньої” радянської інтелігенції, формування якої відбулося в умовах недемократичного режиму.

В Україні також є інтелігенція, небайдужа до проблем суспільства, творча, інтелектуально потужна, та, яка висловлює свою незгоду з тим, що відбувається, однак вона не почула суспільством. Їхні погляди викладені на сторінках газет, журналів, монографій, які, на жаль, не доходять до широкого кола читачів.

Часом інтелігенцію, для якої характерна відповідальність перед народом, небайдужість до суспільних проблем, називають неадаптованою до життя в умовах корумпованого суспільства, моральної деградації, культу грошей, споживацького суспільства. В такому суспільстві честь, благородство, порядність часто асоціюються зі слабкістю.

На початку ХХ ст., особливо після революцій 1905-1907 рр. тривалий час не вухали дискусії про роль в ній інтелігенції. В статтях відомих у суспільно-політичних колах Росії початку ХХ ст. філософів, економістів, юристів, літераторів, що були опубліковані у “Вісах. Збірника статей про російську інтелігенцію”, розкриваються “вади” і “тріхи” російської інтелігенції. Інтелігенцію в основному звинувачували в тому, що вона вела себе безвідповідально, вона нібито виступила в ролі підбурювача революції. Звинувачували також у тому, що інтелігенція не передбачила до яких наслідків можуть привести їх закляки до революції.

С. Франк доводив безсилля, непродуктивність і неспроможність традиційного морального та культурно-філософського світогляду російської інтелігенції. Мораль, моральні оцінки, моральні мотиви, на думку *С. Франка*, займають у душі російського інтелігента абсолютно виняткове місце.

Говорить він і про особливу релігійність інтелігенції — фанатизм, пристрасну відданість облюбованій ідеї, яка доводить людину до самопожертви і подвигів [5, с.157-159]

Українська патріотична інтелігенція певною мірою повторила шлях, пройдений на початку ХХ ст. інтелігенцією російською. Та ж самопожертва в ім'я благородної мети — здобуття незалежності, державності українського народу, і та ж безпорадність після того, як Україна стала незалежною. Патріотичній українській інтелігенції — "справжній" інтелігенції — додати б максимум зусиль, щоб побудувати процвітаючу, демократичну державу. Однак, романтизм української патріотичної інтелігенції завдав побачити ті ризики, які могли бути і дійсно були в незалежній державі. Передбачивши їх, інтелігенція могла б підготуватись до реагування на них, до боротьби з тим, що заважало побудувати справді демократичну, правову державу.

На думку *М. Славинського*, інтелігенція є своєрідною інтелектуальною лабораторією, в якій крім власне культурних цінностей створюються форми і типи національної громадськості і політичного устрою. В руках інтелігенції містяться всі ключі від національної долі того народу, представницею якого вона виступає. Інтелігенція стоїть на захисті всіх елементів національної свідомості свого народу. Її культурним розвитком визначається міра культури певного народу [6, с.416]. Частина "справжньої інтелігенції", незадоволена наявною ситуацією, намагається її змінити шляхом впливу на владу зсередини. Як правило, це закінчується розчаруванням, усвідомленням неспроможності щось змінити на краще, відходом від політики. Нині українська інтелігенція, на жаль, істотно не впливає на політичне виховання, освіту, політичну соціалізацію громадян України. *Все було б інакше, якби "справжня" інтелігенція була одночасно і політичною елітою держави.*

Вчені, що вивчають сучасну українську політичну еліту, багато уваги надають питанню її рекрутування. Очевидно, потрібно більше уваги надавати ще й формуванню "хорошої" еліти, "справжньої" інтелігенції.

Переведення політології і соціології в розряд "необов'язкових" вузівських дисциплін (дисциплін самостійного вибору) у державі, в якій не завершився демократичний транзит; в державі, яка проголосила себе правовою, соціальною, але ще, на жаль, не є ні правовою, ні соціальною, таке рішенням негативно позначиться на подальшому розвитку суспільства.

Вести політологію як навчальну дисципліну в вузівські програми було рекомендовано ЮНЕСКО майже зразу по завершенні Другої світової війни. Обґрунтовувалось це наступним чином — громадяни політично грамотні будуть усвідомлювати свої інтереси, знатимуть, як їх реалізувати мирним шляхом, не вдаючись до насильства, будуть обирати найбільш оптимальні варіанти рішення із багатьох можливих. Крім того, вивчення політології (як і вивчення соціології) в вузах мало сприяти гуманізації суспільства.

Пригадую розмову з одним студентом металургійного факультету, який не здав іспит з політології. Ця розмова відбулася в 1990-х роках. Перший раз він прийшов здавати іспит зовсім не підготовленим. На мого: "Та Ви нічого не знаєте!", — я почула у відповідь— "А навіщо мені політологія? Політика мене не цікавить, голосувати я не ходив і ходити не збираюсь! Політикам я не довіряю, політика — це брудна справа, чесних людей серед політиків немає!". Все це було сказано з неприхованим обуренням. Вже здавши екзамен, він сказав мені, що сам був здивований тим, що відтепер розуміє, про що йдеться в новинах, що тепер він може розрізнити популістські прийоми, різні види маніпуляцій, а ще сказав, що голосувати буде тому, що таким чином може вплинути на власну долю, не хоче щоб вона від когось залежала. Я запитала його, що заважає вивчати політологію раніше. Він чесно зізнався — лінощі.

В умовах транзитивного суспільства відмова від обов'язкового вивчення політології і соціології у вузах може бути вигідною лише тим, хто бажає повернення до тоталітаризму. Політикам значно простіше впливати на людей, які політично і соціально безграмотні.

За Аристотелем громадянин — це той, хто займається суспільними справами. Краще, щоб громадяни займалися суспільними справами, розуміючи, що вони роблять, кого вони обирають, які наслідки будуть мати їхні дії. Тільки тоді можна сподіватися, що в нашій державі буде багато представників "справжньої" інтелігенції і "хорошої" еліти.

На думку *В. Малахова*, біда нашої нинішньої інтелігенції не в тому, що вона позбавлена амбітного прагнення до влади, а якраз навпаки — у притаманній їй численним представникам схильності до поверхової елітаризації, до перетворення на квазіеліту, яка, не набувши справжньої елітарності, втрачає призначення, властиве інтелігенції. Досить поманити такого "інтелігента" зовнішніми атрибутами і, відповідно, привілеями, що сьогодні супроводжують владну еліту, і він з легкістю стає до лав останньої, не маючи, по суті, для того ні кваліфікації, ні хисту" [7, с.20].

Інші вчені також вважають, що у середовищі сучасної української інтелігенції спостерігається стійка тенденція до її прагнення потрапити до складу політико-владних і бюрократичних структур. Там вона може переродитись, якщо не опанує культуру аналізу соціальних процесів, політичної технології, соціальних прогнозів, прогнозування соціальних наслідків індивідуальної та колективної політичної діяльності і т.ін.[1, с.238].

Однак опанування культурою аналізу соціальних процесів, прогнозування наслідків діяльності не виключає переродження інтелігенції. Всім цим можна опанувати заради маніпулювання свідомістю мас, ефективного використання логічних і психологічних впливів на виборців тощо. Політтехнологи, які розробляють "технології обману", фальсифікації виборів — це теж представники інтелігенції, якщо інтелігенцією вважати винятково людей, які займаються розумовою працею. Подібні "інтелігенти" не відповідають уявленням про інтелігенцію вільну в своїх думках, відповідальну, небайдужу до суспільних проблем і т.п.

В Україні інтелігенції поки що не вдається окультурити владу, а от реалізувати свої інтереси тій частині інтелігенції, що переує при владі, чи обслуговує владу, вже вдалося. І вдалося це зробити, певною мірою, за рахунок розмежування еліти і народу. Відомий український вчений *В. Липинський* на початку ХХ ст. писав, що здекласованій інтелігенції вибитися політично, забезпечити кращі умови свого матеріального існування дає змогу роз'єднання, тільки боротьба поміж собою, тільки політична конкуренція. Чим більше зростає число такої інтелігенції, чим більше її бере участь у політиці, тим гострішою стає її конкуренція поміж собою, тим більше вона диференціюється. Лідери партій можуть існувати тільки тоді, коли існують партії. Чим більше політично розбита нація, чим завязішу боротьбу вона веде сама з собою, тим більше в ній політичних партій, більше лідерів, більше політичних посад для інтелігенції. Політикуючи, інтелігенція живе з політичного розбивання та роз'єднання нації. Думати, що біля неї зорганізується і об'єднається в одно тіло вся нація — абсурд [8, с. 802-803]. Читаючи ці рядки не можна не згадати поділ українців на 3 сорти в політичній рекламі в 2004 р.; тривале протистояння між опозицією і владою, протистояння, яке завдавало шкоду народу, підірвало імідж держави. Як можна пояснити таку поведінку політичної еліти?

В. Липинський вважав, що причина в "здекласованості" інтелігенції, в тому, що вона по своєму походженню належить до різних класів: духовенства, збанкрутілого дво-

рянства, селянства, міщанства, всякого “різночинства” і має одну тільки спільну рису — здекласованість. Група поодиноких осіб, відірваних від традиції, а через це позбавлених усякої культури (хоч, може, дуже цивілізованих, учених і освічених) і не об'єднаних ані власною спільною традицією, ані спільним економічним інтересом — не може мати ніякої внутрішньої сили притягання, не може об'єднувати й організовувати націю [8, с. 803]. В цьому фрагменті “Листів до братів-хліборобів” *В. Липинським* порушено питання дуже важливі для розуміння тієї сучасної української інтелігенції, яку він називав “політикуючою інтелігенцією”. Новою рисою частини нинішньої “політикуючої” інтелігенції є ще і корупція.

В кінці XIX ст. *Б. Чичерін* визначив плюси і мінуси багатопартійності. Один із мінусів — члени партії оцінюють все, що відбувається в політичній сфері, виходячи з інтересів своєї партії. Справді, вітчизняні економісти і політологи, юристи, представлені у владних партіях і блоках, часто виправдовують рішення лідерів цих партій, навіть якщо вони є помилковими. В деяких випадках це зумовлено бажанням залишитися в рядах правлячої партії і отримувати від цього дивіденди у вигляді високих заробітних плат і пільг. Або ж це пояснюється намаганням підтримати авторитет своєї політичної сили, намагання “не виносити сміття із сім’ї”. Таких політиків не полишає надія на можливість вплинути, переконати керівництво більше не допускати подібних помилок.

Фактори, що впливають на формування сучасної “несправжньої” української інтелігенції — корупція, споживацьке суспільство, існуючі нині символи успішності. Згідно з *Б. Расселом*, якщо інтелектуал має якусь роль у суспільстві, то вона полягає в тому, щоб зберігати тверезу і неупереджену думку перед лицем всіх спокус пристрасті [9, с.108]. “Несправжня” українська інтелігенція не встояла перед новими спокусами.

В роки репресій неупереджена думка інтелектуала-інтелігента могла коштувати йому життя. В умовах недемократичного режиму значна частина інтелігенції була “внутрішньо” опозиційною, а тому з такою радістю й ентузіазмом сприйняла ідеї перебудови, а згодом незалежності держави. Економічна криза 1990-х рр., а згодом споживацьке суспільство, яке так швидко почало формуватись в Україні в роки економічного зростання, виявились не менш небезпечним для інтелігенції, ніж недемократичний режим. Але це була безпека зовсім іншого характеру. Це вже був не диктат ідеології, а диктат грошей. Якщо раніше “поступались принципами” заради кар’єрного зростання, заради збереження роботи, а в роки репресій — збереження життя, то нині “поступаються принципами” заради грошей.

Бути іншим, не приймати правила гри, що суперечать нормам моралі — означає сьогодні бути нонконформістом. В цьому випадку тиск суспільства зростає. Будь-яка людина в будь-якому суспільстві відчуває тиск соціального оточення. Споживацьке суспільство продукує нові символи ус-

пільності, нові стандарти життя. Це спонукає добиватися успіху за допомогою будь-яких засобів. Корупція у вищій школі призводить до переродження цього важливого інституту формування інтелігенції, а ще, як вважає дехто, до де-професіоналізації, до деінтелектуалізації нації. Очевидно, корупція призводить також і до дегуманізації суспільства.

Д. Лихачов, говорячи про інтелігенцію, згадує селянство. В тридцять роки репресії були не тільки проти інтелігенції, але і проти селян, тому що селяни, яких прийнято вважати “безграмотними”, володіли своєю тисячолітньою культурою [4]. До цього слід додати, що селяни були непокірні, вони мали власну думку, що є однією із ознак інтелігентності. Голодомор 1932-1933 рр. повинен був підкорити селян.

Український етнос, на думку *О. Нельги*, відчуваючи небезпеку для свого існування, спромігся виробити в собі нову ментальну рису — інтелігентність, яка постала як форма пасивного супротиву етніцистичним тенденціям, як засіб збереження самобутності. В середині XVII ст. духовна шляхетність українського етносу постала як своєрідна компенсаторна реакція на втрату шляхетності політичної [10, с.157]. *О. Нельга* посилається на висловлювання щодо інтелігентності народу *С.В. Лур’є* та *Г. Успенського*. *С. Лур’є* вважає, що особистісна свідомість селян, як правило, мала релігійне забарвлення, а люди у яких така релігійна особистісна свідомість була найбільш розвиненою, відігравали дуже важливу роль у житті общини, створюючи у її складі особливу народну інтелігенцію. *Г. Успенський* вважав, що народна інтелігенція завжди існувала в народі [10, с.155-156].

“Панські” палаци, колекції картин, бібліотеки були збережені для нащадків у роки революцій і селянських бунтів представниками саме народної інтелігенції.

Почуття гідності селянства пов’язано з свободолобством. Народна інтелігентність формувалась під впливом християнської віри, а ще під впливом того, що називають гармонійним поєднання людини з природою. В кінці XX ст. та на початку XXI ст. ідея гармонійного розвитку людини і природи стала дуже популярною. Споживацьке ставлення до природи призвело не тільки до виникнення загрози екологічної катастрофи, але і до виникнення загрози гуманізму, людяності, співчуттю тощо.

Інтелігенція черпає силу в протистоянні з нищівними тенденціями сьогодення саме в народі. Попри всі негаразди, народ зберігає уявлення про дійсні цінності — про справедливість, порядність, чесність.

Справжня інтелігенція не повинна залишатися осторонь того, що відбувається в політичному житті держави.

Нині настав час створення недержавної коаліції, яка б об’єднала всіх небайдужих до своєї держави і народу — провідних науковців, письменників, лідерів громадських організацій, всіх тих, хто не втратить “чесність, совість, людську гідність, правдивість, безпристрасність, порядність, благодієтство”.

Література

1. *Клімачова А.В., Іванова Н.Ю.* Інтелігенція /Політологічний енциклопедичний словник/ Упорядник В.П.Горбатенко; За ред. Ю.С.Шемшученка, Д.В. Бабкіна, В.П. Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероблене. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
2. *Бровак В.* Крестный отец всех интеллигентов <http://h.ua/story/220199>
3. *Сартори Дж.* Вертикальная демократия //Полис. — 1993. — № 2. — С. 80-89.
4. *Лихачев Д.С.* О русской интеллигенции/ Письмо в редакцию //Новый мир.— 1993.— № 2.— С. 3-9.
5. *Франк С.Л.* Этика нигилизма / Вехи; Интеллигенция в России: Сб. ст. 1909-1910 гг. /Сост., коммент. Н. Казаковой; Предисл. В. Шелохаева — М.: Мол.гвардия, 1991.— С.153-184.

6. *Славинский М.А.* Русская интеллигенция и национальный вопрос / Вехи; Интеллигенция в России: Сб.ст.1909-1910 /Сост., коммент. Н. Казаковой; Предисл. В.Шелохаева. — М.:Мол.гвардия,1991. — С.406-418.

7. *Малахов В.* Інтелігенція та еліта: становлення в сучасній Україні // Політична думка. — 1994. — № 3. — С. 19-20.

8. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів / Політологія. Хрестоматія. Навч. посібник. — К.: Альгерпрес, 2004. — 832 с. — С. 796-809.

9. *Рассел Б.* Философский словарь разума, материи и морали /Пер. с англ. — К.: Port-royal, 1996. — 368 с.

10. *Нельга О.В.* Теорія етносу. Курс лекцій: Навчальний посібник. — Київ: Тандем, 1997. — 368 с.